

SCHULTHEISZ EMIL: GYÖNGYÖSSI PÁL ARCHIATER ÉS PLATON LEVSIN

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy Gyöngyössi Pál (1707–179?) a magyar orvos- és művelődéstörténet kiemelkedő személyisége volt, akinek élete és működése azonban mindmáig sem teljesen felderített, és még nem látszik közelinek az az idő, amikor az alakját övező rejtély és homály teljesen eloszlik.

Oroszországi pályája a legmagasabbra ívelt: a kórházi orvostól néhány év alatt Katalin cárnő udvari orvosa lett. A legkeresettebb orvosok sorába tartozott, nagy vagyont gyűjtött, és tudjuk azt is, hogy gyógyító tevékenysége mellett újból fellángolt az orientalisztika iránti szenvedélye is, amiről kilenc kéziratos kötetből álló, elsősorban az arab nyelvvel és irodalommal foglalkozó tudományos hagyatéka tanúskodik.¹ Tudós, polihisztori egyéniségére nem csekélyebb tekintély, mint August Ludwig Schlözer, a kor legkiválóbb történésze önéletrajzának fentebb idézett passzusából is következtethetünk.

Schlözer levele megerősít annak ismeretében, ami Gyöngyössi disszertációjából is kiviláglik, hogy ti. kezelési eljárásaiban empirikus volt. Csak azt alkalmazta rendszeresen, aminek gyakorlati hasznáról meggyőződött. Elhárította azokat az – abban az időben felbukkanó, majd később gomba módra szaporodó – „iskolákat” és teóriákat, amelyek azt hirdették, hogy kizárólag egyes meghatározott kezelési elvek adják minden betegség sikeres gyógyításának a kulcsát. Másutt is hangsúlyozta, hogy a nagy teoretikusok és klinikusok tanításainak elfogadása mellett sem egy valamely szisztéma feltétel nélküli híve.²

Hogy miért ruházta fel Schlözer Gyöngyössit a filozófus-orvos mindennél kitüntetőbb jelzőjével, arra most derült fény, amikor szerencsés véletlen folytán megismerkedhettünk Platon Levsinhez, a XVIII. századi orosz közélet igen jelentős személyiségéhez írt néhány levelével.³

Az 1737-ben született Platon Levsin a teológia elvégzése után alig húszéves korára már a moszkvai szláv–görög–latin akadémia tanára lett, amellet igen alapos földrajzi, történeti és nyelvészeti tanulmányokat folytat. Szószékről hirdetett viszonylag szabadelvű tanításai miatt eretnekséggel vádolták, de sikerült tisztáznia magát. A kor vezető orosz államférfiai, A. G. Razumov-

szkij, I. I. Suvalov és mások felismerték kivételes tehetségét, és ennek is tulajdonítható, hogy 1763-ban a cárnő megbízta a trónörökös nevelésével. Munkáit, nyomtatásban megjelent beszédeit több nyelvre lefordították, s Voltaire is igen kedvezően nyilatkozott írójukról. Az N. I. Novikov elleni szabaddkőműves per során az üldözött író mellett nyilatkozott. A. I. Turgenyev, Puskin barátja – maga is kiváló történész és író – az orosz közélet legkiválóbb emberei közé sorolja.⁴

Gyöngyössi Pálnak Platon Levsinhez írt levelei egyaránt értékes emlékei a XVIII. századi humanista jellegű magyar–oroszkulturális kapcsolatoknak és az egyetemes művelődéstörténetnek. Ezekből a levelekből ezúttal elsősorban néhány orvostörténeti érdekességű részletet emelünk ki és értékelünk, anélkül, hogy azokat teljesen kiragadnók a csapongó tematikájú levelezés szeszélyesen cikázó medréből, de mégis következtetni tudjunk arra: miért nevezte a levelek íróját Schlözer „filozófus-orvos”-nak.

„Midőn ma, úgy tíz óra tájban – írja 1764. október 2-án kelt levelében⁵ – Senecát lapozgattam, figyeld csak, ó Platonom, mennyire nemes, mily kiváló s minő csodálatraméltó dolgokat merítettem e pogány férfiú szájából; íme vedd hát Seneca szavait 59. leveléből!

Mindaz, ami érzékeinknek szolgál, ami bennünket felhevít és izgat Platón szerint, nem ama dolgok közül való, melyek tényleg léteznek.⁶

Ezek tehát képzelt dolgok, és csak ideiglenesen hordanak valami látszatot. Semmi sem állandó ezek közül, semmi sem szilárd, s mi mégis úgy kívánjuk őket, mintha létük örökké tartana, avagy mintha örökké birtokolnánk őket.

S mi itt állunk köztül legyengülten s ellankadtan.

Ím ó Platonom, az aranyra és cédrusfára legméltóbb szavak, melyek a kézirat szerint a Te szádból törtek elő!

N. szenátor ott volt a Te szónoklatodnál, 12 nappal ezelőtt az Udvarban; ott voltak más előkelő férfiak is, akik egybehangzóan azt állították, hogy könnyekre fakasztottad őket, mert semmi olyast el nem mulasztottál, amit csak eléjük hordhattál lelkük felemelésére és vigasztalására. Minthogy azóta nem tiszteleghettem az Udvarnál, így azt sem tudhattam meg, hogy mi az Udvar véleménye erről a beszédről.

Utóirat: Vajon rejlik-e valamiféle misztérium az Elizeus próféta által feltámasztott fiú történetében, a Királyok 2. könyve 17. fejezete 35. versében, tudnillik abban, hogy amikor a hetedik napon a fiú – miután halottaiból feltámadt – tüszszentett; igen nagy szívességet tennél nekem, ha legközelebbi találkozásunk során hallhatnám teológiai véleményedet. Az orvosok a kritikus naphoz, ti. a krízishez folyamodnak, s az a véleményük, hogy a gyermek lázas betegségben szenvedett, s tartós álomkórba esett, melyet egyébként lázas kómának szoktak nevezni; ez az aluszékonyosság a kritikus hetedik napon megszűnt, s a fiú ekkor ki is nyitotta szemeit. Ne csodálkozz Platonom, hogy Téged ilyesmivel terhellek, ugyanis Richard Mead, ez az

igen tudós angol orvos csaknem minden csodát fizikai okokból eredeztet; elkészítem majd Számodra könyve másolatát”.⁷

Ennek a levélnek az utóirata különös érdeklődésünkre tarthat számot, mert bepillantást enged a korai felvilágosodás orvosi gondolkodásába. Gyöngyössi itt mint a kor legújabb irodalmának jó ismerője keresi egy bibliai kérdés természettudományos magyarázatát.

Richard Mead,⁸ akire itt hivatkozik erősen felvilágosult racionalista tudós. Tudományos pályafutásuk sokban hasonlít. Nem csoda, ha Gyöngyössi – akit ugyancsak racionalista gondolkodásának ismerünk – éppen Meadre való hivatkozással teszi fel az utóiratban szereplő kérdést a moszkvai főpapnak. Egyébként Oroszországban ebben a korban már maga ez a kérdésfeltevés is merész megnyilvánulás, és a két levelező bizalmas, valóban baráti viszonyára utal.

Ha arra gondolunk, hogy az európai medicina történetében a racionalista orvosok többnyire ellentétbe kerültek az egyházzal és a klérussal, különösen figyelemre méltó Gyöngyössi és Platon Levsin felvilágosodott, szabadszellemű bibliai kérdéseket „fizikai” szempontból kutató levélváltása.

Ami az idézett bibliai helyet illeti, meg kell jegyeznünk, hogy itt Gyöngyössi a hivatkozási hely megjelölésében tévedett. A szunamita asszony fiának Elizeus próféta által való feltámasztásáról szóló történet ugyanis a Királyok 2. könyve 4. fejezetében, a 32–36. versben olvasható és nem – mint azt a levél utóirata jelzi – a 17. capitulusban, mely Hoseas királyságáról ír. Az elírás könnyen érthető lenne, ha feltételeznők, hogy Gyöngyössi a történet előző verzióját akarja idézni, mely a Királyok 1. Könyvének 17. fejezetében szerepel, lényegében ugyanolyan formában. A 17. fejezetnek azonban csak 24 verse van.

A tévedés alapja az az elírás, mely az ismert XVII. századi magyar bibliai 'Mutató Tábla', a Kőrösi Mihály „Debreczeni Isputályi Prédikátor” által összeállított 'Magyar Concordantzia' protestáns teológusok által sűrűn forgatott kéziratában volt,⁹ s mely Gyöngyössinek visszakereséskor alapul szolgálhatott.

Érdemes Gyöngyössi kérdését megválaszolni ma a reanimáció virágzása idején. A halott gyermek Elizeus általi feltámasztására vonatkozó textus így szól: „és az ágyra fel-hágván a gyermekre borula és az ő száját a gyermek szájára, szemeit szemeire, kezeit kezeire és elterjede a gyermekén és meg-melegedék a gyermek teste. És tőle elfordulván alá s fel jár vala a házban, azután fel-menvén ismét elterjeszté magát rajta : osztán a gyermek prüsszente vagy hétszer és fel-nyitá az ő szemeit”.¹⁰

Nem kétséges, hogy ez a történet a szájból szájba lélegeztetés klasszikus leírása. Platon Levsin teológiai véleményét erről a „csodáról” nem ismerjük, de látjuk, hogy Gyöngyössi jó úton haladt, mikor Mead nyomán a csodák „fizikai” eredete után érdeklődött. Ez a tipikus resuscitációs

mechanizmus egyébként a primitív népeknél éppoly ismert volt, mint az ókor szülésznőinél, akik az asphyxiás csecsemőket ezzel a módszerrel élesztették. Az eljárás az arab orvostudomány európai befolyásának növekedésével a korai középkorban átmenetileg feledésbe merült. A XVI. században újjáéledt, a XVIII. század viszont újra elfeledte.

Gyöngyössi 1765. július 29-i – orvostörténelmi szempontból a továbbiakban egyébként érdektelen levelének¹¹ – formailag barokk bevezetése bizarrul racionalista jókívánságot tartalmaz, melyhez hasonlóval az irodalomban alig találkozunk: „Kivánom mind a természetet, amely a vér ama keringésében áll, amelyet meg nem szakít sem a szív systoléja, sem diastoléja, mind a lelkit, amely a hitnek ama keringésében áll, amelyet nem szakít meg a Krisztus által helyreállított emberi elmének sem összeszűkülése, sem kitágulása. Íme elolvasás után visszaküldöm Néked Hippokratész ama két fiának disszertációit, akiket Oroszország szült, Hollandia nevelt s díszített fel doktori babérral, vagyis felruházott az élet és halál jogával. Ezek a disszertációk nemcsak tanultabb, de egyben bölcsebb orvossá is tettek engem, jóllehet lelkiismeretem kristálytisztá, miután úgy vélem, hogy elég sok jót cselekedtem az emberi nemért, s nem vagyok sorolható az embergyilkos orvosok közé, akikről oly kiválóan ír az orosz orvos, Venjaminov, s akiket oly jól fest le doktori disszertációjában.”

1767. április 1-i levele így hangzik¹²: „Platonjának boldogságot és jóegészséget kíván Gyöngyössi. – Ha Te egészséges vagy, az jó; én nem érzem jól magam. Kósza lelkecském, szívem megzavartan éli zűrzavaros életét. A kobakkommal már úgy ahogy megbékéltem, csak így lennék a szívecskémmel is, hogy élénk ütemétől felfrissülten ismét Nálad fecseghessem és kajánkodóan cseveghessem, ilykép derűt hozva a Te lelkedre, mely számomra s minden jó ember számára a legkedvesebb, s felemeljem, megvilágosítsam kedélyedet, hogy ezáltal fényes napok virradhassanak Reád.

Haldoklik Timotheus metropolita, s azt kéred, hogy segítsék rajta; teste ugyanis az orvos segítségével bízik, lelke Istenben. Itt az ideje, hogy visszaadja lelkét Istennek, az ő teremtetőjének, ki ezekkel a törvényekkel övezte őt anyja méhétől kezdődően, hogy mindig kész legyen arra, hogy lelkét visszaadja neki. Hadd adja hát vissza rövidesen; eleget élt az Istennek, eleget Isten egyházának, eleget Kijev és Moszkva valamennyi szerzetesének és hívének, s eleget saját magának, hiszen már hetvenharmadik életévében jár. Igaz, eljuthatott volna a nyolcvanadikig is, sőt a kilencvenedikig is, mi több, akár a századikig is (testének felépítése ugyanis az orvosi vizsgálat során ezt az életkort ígérte), de az orvosok és chirurgusok igyekezete elragadta tőle ezeket az esztendőket : keresztényi szeretetből azt jósolták neki, hogy boldogabb lesz mennybéli élete, mint lenne a moszkvai, s ezzel sietették halálát.

A csontsipoly és a csontfene az egész jobb lábát birtokba vette már, szörnyű és borzalmas látványt nyújt; ezen az éjszakán pedig egész hasa meg fog telni vízzel mindaddig, míg el nem önti

a lélek várát is, s kioltja majd lelkét, az Isten lényegének e darabkáját. Legkegyelmesebb felséges asszonyunknak mindezt én ma már jelentettem; nagyon fájlalta sorsát”.

Ez a dagályos stílusú levél csaknem voltaire-i szarkazmust áraszt. Egyetlen mondattal tárja fel a kor – és más korok! – átlag orvosainak hipokrizisét. Gyöngyössi keresztényi köntöse nem hagy kétséget afelől, hogy a racionalizmus orvosi ítéletének és a világról alkotott véleményének egyetlen értékmérője.

A „boldogabb mennybéli élettel” szemben itt a „csontfene” gyötrelmes valósága. Az orvosok és sebészek lelki vigaszt nyújtanak; Gyöngyössi egyszerűen elismeri a medicina e betegséggel szembeni tehetetlenségét, bár helyteleníti azt a reménytelen nihilizmust, mely a beteget idejuttatta, amihez az orvosok transzcendens szemlélete vezetett. Ami a szarkazmust illeti, ez diákkori csínyjeiből, más elejtett megjegyzéseiből pedig úgy ki-kivillan, mint ahogy portréiból is sugárzik.

Az orvosokat illető ironikus fejtegetése további magyarázatot igazán nem igényel. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a cárnő orvosa milyen szabadosan levelez a cárnő papjával.

1768. október 29-i levelében¹³ Gyöngyössi filozófiai kérdést vet fel: „...mi a véleményed világunk életkoráról, vajon világunk kezdetét Te is a Septuaginta-bibliafordítás szerintinek vélede, azaz, hogy a világ életkorának azt az esztendejét éli-e most, amelyet az orosz naptár 7275-nek vél?

Hollandiában él egy jeles filozófus, aki szerint a világ Istennel azonos korú : a spinozai tanokat melegíti fel ! A teológusok is és a Newtont követő filozófusok is fényesen bebizonyították azzal az emberi szörnyszüleménnyel szemben a világ teremtett mivoltát. Mi sem könnyebb ennél a teológus számára, hiszen a Biblia könyvei világos szavakkal szólnak a világ kezdetéről, de a filozófusnak nehezebb a dolga. Allemand-nak, a jeles fizikusnak úgy tűnik, hogy a világ felépítéséből be tudja bizonyítani : a világ, amelyen lakunk, nem örök; hanem teremtett.

Fő érve a következő : ha ez a világ, amelyben élünk, örök lenne, akkor már régen elöntötték volna a vizek, hiszen a tengerek minden száz évben néhány lábnyit lerombolnak partjaikból. Ha tehát öröktől fogva léteznék, akkor a szárazföld már teljes egészében le lenne rombolva, s elöntötte volna a tenger.

Második érve : néhány századdal ezelőtt nagyon sok kis sziklacsúcs volt látható a tengerben, melyek ma már nem láthatók, s nem is nőnek ki újból; ezeknek a csúcsoknak lábait a víz ereje marta ki.

Szeretném minderről a Te véleményedet megismerni.

Az angol filozófusoknak az a véleménye, hogy a Nap is el fog fogyni, s hogy foltjai – melyek száz évvel ezelőtt már megfigyelhetők voltak a napkorongon – egyre magasabbak lesznek; ebből azt a következtetést vonják le, hogy ha a Nap öröktől fogva léteznék, akkor már régen elfogyott volna.

Hollandiában akkora rémületet keltett a halandó emberekben ez a vélemény a Nap pusztulásáról, hogy a hitszónokok a szószekekről nyilvánosan csak úgy ontják a könnyörgéseket, melyekben azt kérik Istentől, hogy parancsolja meg: tűnjenek el a Nap e foltjai, nehogy a halandók reményüket veszítsék.

Ami engem illet, én legkedvesebb Platonom, bizony nem csekély félelem költözött belém is ! Én jó Istenem, vajon mit is tehetnénk a Nap nélkül? Isten Veled, s könyörögj Istenhez velem együtt, hogy ki ne aludjék a Nap.”

Gyöngyössi e levelének filozófiatörténeti értékelése túlnőne dolgozatunk keretein. Utolsó bekezdését azonban mégis kiemeljük, mert az Gyöngyössi mentalitására igen jellemző.

Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, ennek a levélnek egy része szintisza irónia. A XVIII. század közepének materializmusa, mint ismeretes, nemritkán teológiai vagy legalábbis teologizáló köntösbe bújt. Ezt mutatja Gyöngyössi idézett levelének befejezése. Nem más ez, mint kegyes szavú csúfondároskodás, burkoltan materialista ironizálás.

„Paulus Gyöngyössi Aulæ Russicæ Archiater” halálának pontos idejét nem ismerjük. Az 1790-es évek elején még nyilván élt, mert a hazai hagyatéki eljárás csak 1794. december 1-én indult meg a rokonok kérésére.¹⁴ Kézírtos hagyatékának fellelése nyilván fényt derítene sok, ma még ismeretlen életrajzi és tudományos vonatkozására, és még teljesebbé tenné a róla alkotott, mozaikokból összetevődő képet.

¹ Gyöngyösi hagyatéki írásait Id. O. Lt. Kanc. oszt. Acta Gen., 1795. 124.

² Vö. Haller-féle kiadás. 129.

³ Fasciculus litterarum quas variae conditionis, extranei, praecipui Russi, eruditione et doctrina praeclari viri dederunt ad eminentissimum D. Platonem D. G. Archiepiscopum Mosquensem. (Petropoli, 1776). (*A továbbiakban: F. L.*)

⁴ Tardy L.: A. I. Turgenyev és Magyarország. Filológiai Közlöny, 1966. 417.

⁵ F. L. 27-30.

⁶ Ez nem Seneca-idézet. Itt Gyöngyössi Platon Levsin szónoklatára utal, ill. Senecáról a metropolitára alludál.

⁷ A „fizikai” itt eredeti etimológiai értelmében szerepel, tehát: természeti, természetes.

⁸ Richard Mead (1673–1754) Gyöngyössihez hasonlóan protestáns lelkészcsaládból származott. Leydenben és Paduában végezte orvosi és filozófiai tanulmányait, mindkét diszciplínából promoveált. II. György angol király udvari orvosa, a Royal Society alelnöke, Anglia egyik legkedveltebb és legtiszteltebb orvosa. Kezdetben iatromechanikus szemléletű, amint ’Mechanical accounts of poisons’ (London, 1702) című könyve is tanúsítja. Később eklektikus, amint az az élete alkonyán kiadott, addigi tanulmányainak, ismereteinek és tapasztalatainak mintegy a kvintesszenciáját tartalmazó ’Monita et praecepta medica’ (London, 1751) című művéből látható.

⁹ Nyomtatásban ez csak 1788-ban jelent meg Győrött Szerentsi Nagy István átdolgozásában.

¹⁰ Királyok Könyve II. 4. 34–35, a Károli Gáspár-féle fordítás 1704. évi kiadása szerint.

¹¹ F. L. 43–46.

¹² F. L. 52–54.

¹³ F. L. 68–69.

¹⁴ O. L. Kanc. Acta gen., 1795. 640.